

K PŘEKLADATELSKÉMU POROVNÁVÁNÍ JAZYKŮ (v plánu rusko-českém)

Milan Hrdlička

Porovnávání mezi jazyky (dvěma i více) může mít různé podoby, můžeme k němu přistupovat z různých hledisek (srovnej např. tradiční srovnávání konfrontační, typologické a historickosrovnávací). My se chceme věnovat porovnávání mezi ruským a českým jazykem z hlediska překladatelského, tj. komplexního. Jde o pohled mnohem širší než při konfrontační metodě spočívající v porovnávání jazykových systémů, v zjišťování shod a rozdílů mezi nimi. To je jen úzký lingvistický pohled na danou problematiku. U translatologického porovnávání jde především o konfrontaci v oblasti fungování, realizace jazyků, o porovnávání textů jako průsečíku lingvistických a extralingvistických faktorů. Translatologické porovnávání není tedy otázkou langue (jazyka), ale parole (řeči). A tak jako translatologie využívá výsledky konfrontační lingvistiky, tak zase naopak zobecnění, k němuž dospělo translatologické porovnávání, může přispět k hlubšímu poznání jazyka samého, k řešení lingvistických otázek v různých jazykových plánech.

Jedním ze základních úkolů translatologie je výzkum překladové ekvivalence. Fungování jednoho z modelů překladové ekvivalence – i když může jít spíše jen o ilustrační ukázky – chceme ukázat na analýze překladu Kuprinova románu „Pojedínok“, Moskva 1955, jenž přeložila Zdeňka Psůtková jako „Souboj“, Praha 1967. Vycházíme v daném případě i ze splnění základní podmínky, že úvahy o obecné problematice se mají opírat o práci dobrého překladatele.

Budeme vycházet z teorie ekvivalence obsahových rovin textu V. N. Komissarova (Slovo o překladu, Moskva 1973 a Lingvistika překladu, Moskva 1980), který uvažuje o pěti rovinách:

1. rovině znaku;
2. rovině výpovědi;
3. rovině sdělení;
4. rovině popisu situace;
5. rovině cíle komunikace.

Na hierarchii těchto pěti rovin je založen celý jeho překladatelský model: realizace překladu na jedné rovině předpokládá správnou realizaci ostatních rovin vyšších. Proces překladu pak probíhá – i když v jistém ideálu – následovně:

V první fázi provádí překladatel analýzu textu originálu, přičemž postupuje od roviny znaku k rovině cíle komunikace. Ve druhé fázi, kdy dochází k vlastnímu překladu, postupuje překladatel od roviny cíle komunikace k rovině znaku a zjišťuje, která rovina určuje konečnou variantu překladu. V případě, že nelze ekvivalenci na dané rovině stanovit, dosahuje překladatel ekvivalence na následující rovině vyšší. Překladatel překládá (pokud mu v tom nezabrání vyšší roviny) na co možná nejnižší rovině, která pak předpokládá ekvivalenci všech rovin vyšších. Na rovině znaku bude shoda originálu s překladem maximální (ekvivalence „slovo za slovo“), na rovině cíle komunikace minimální (mezi originálem a překladem nenacházíme shodu nejen na úrovni slov, ale ani na úrovni syntaktické organizace). Při překladu vázanost na jazykový materiál směrem k vyšším rovinám klesá a možnosti ekvivalentní reprodukce optimální varianty směrem k vyšším rovinám se tedy zvětšují, neboť tam působí především extralingvistické prvky komunikace. Ekvivalence je v jednotlivých rovinách zkoumána a hodnocena podle množství a charakteru reprodukováné informace. Tato informace je sémantická.

V prvé a druhé rovině se velmi silně uplatňuje lingvistický přístup, třetí rovina je jistou kombinací lingvistiky a extralingvistických faktorů a ve čtvrté a páté rovině již převládají faktory extralingvistické. I když je tento model převážně lingvistický (což je mu také vytýkáno), přece jen respektuje, zvláště ve vyšších rovinách, i faktory extralingvistické a výsledná řešení jsou jiná, než by přinesla „čistá“ lingvistika.

1. Ekvivalence na rovině znaku

Překlad na rovině znaku (slova) spočívá v substituci znaků originálu znaky překladu, přičemž je předpokladem ekvivalence ostatních rovin textu. Překlady na rovině znaku se nejčastěji vyskytují u překladů z příbuzných jazyků, dále pak u překladů odborných textů, méně časté jsou v textech umělecké literatury. Tuto rovinu tedy chápeme jako maximální shodu mezi originálem a překladem. Za ekvivalentní považujeme věty se stejným větným vzorcem a shodnými lexikálními významy slov. Jde zejména o věty jednoduché, méně často o souvětí. Z analyzovaného překladu uvedeme pro ilustraci alespoň několik příkladů:

Поединок. Куприн, стр. 5

Souboj. Psůtková, s. 5

Офицеры торопливо разошлись по своим взводам; Куприн стр. 15

Důstojníci se kvapně rozešli ke svým četám. Psůtková, s. 16

Do této roviny řadíme i případy vyplývající z rozdílnosti jazykových systémů obou jazyků. Např. oslovení – v češtině je substantivum v 5. pádě, v ruštině v 1. pádě:

„Здравствуй, Бек,“ сказал Веткин. Куприн, стр. 9

„Nazdar, Бек,“ řekl Веткин. Psůtková, s. 9

Za ekvivalentní na této rovině považujeme i vyjádření pádu předložkového pádem prostým:

Лбов вдруг затрясся от смеха и прыснул. Куприн, стр. 12

Лбов se náhle roztřásl smúchem a vyprskl. Psůtková, s. 12

Do češtiny by sice bylo možno přeložit toto spojení „roztřásl se od smúchu“, ale překladatelka zvolila vyjádření v češtině obvyklejší.

Posuny, které také považujeme za ekvivalentní na rovině znaku, se týkají i užití jiných gramatických kategorií. Uvedeme příklady na posun v čase a způsobu u sloves, např.:

„Что вы мне устав в нос тычете?“ Куприн, стр. 10

„Со вы мне будете něco žvanit o řádech!“ Psůtková, s. 10

Jde o vyjádření s významem „vy mi nic nežvaníte, vy mi nic nerozkazujte“ = „vy mi nic nebudete žvanit, vy mi nic nebudete rozkazovat.“ Užití futura ve větách tohoto typu je v češtině obvyklejší než užití přítomnosti. Jde o způsob vyjádření obvyklý v živém dialogu.

V druhém příkladu:

„Ну, если он порядочный человек, дворянин и так далее ...“ Куприн, стр. 13

„Když to bude nějaký slušný člověk, šlechtic a tak dále ...“ Psůtková, s. 13

vyjadřuje futurum určitou nejistotu, rezervovanost. Překlad přítomností by znamenal, že někdo takový skutečně je. Překladatelka tedy zvolila správný ekvivalent.

V překladu Z. Psůtkové je bohatě zastoupena i kategorie zdobnělin, sloužících především k subjektivnímu hodnocení. Případy ironického a pejorativního využití deminutiv, jimiž ruský text oplývá, řešila překladatelka nikoli ve slovtvorné, nýbrž zpravidla v lexikální rovině, např.:

адвокатшика – advokátská veš
телеграфистик – mládenec od telegrafu

Překlad zdrobnělých adjektiv, pokud by pro nás zněla nezvykle, je řešen přesuny v rámci sousloví, např.:

мохнатенький ковер – chlupatý kobereček
милый, дорогой – můj drahý, milovaný
усатенький Жоржик – vousatý Žoržíčku

2. Ekvivalence na rovině výpovědi

V komunikačním procesu autor nevytváří řadu izolovaných znaků, nýbrž souvislou výpověď, složenou se vzájemně spojených komponentů a vlastní struktury. K překladu na rovině výpovědi dochází tehdy, není-li možné realizovat překlad na rovině znaku. Při překladu není vždy zdaleka kladeno slovo za slovo, je to kompenzováno rozdílností syntaktické konstrukce v obou jazycích v rámci věty nebo souvětí. Změny, které přesahují hranici věty nebo souvětí, jsou přechodným typem k rovině třetí, která počítá s kontextem. Někdy jsou změny syntaktických struktur při překladu nutné, protože plynou z rozdílností syntaktických systémů. Jindy jsou ovlivněny dalšími činiteli, zejména stylistickými. Ale mohou být i náhodné. Jako příklad nutných změn uvedeme překlad konstrukce „у меня есть“ = „mám“. Např.:

„Есть и еще новость,“ продолжал Бек-Агамалов. Куприн, стр. 10
„Mám ještě novinku,“ vzpomněl si Бек-Агамалов. Psůtková, s. 10

Změny se týkají i aktivních a pasivních syntaktických struktur. Uvádíme alespoň jeden příklad překladu ruské pasivní věty vyjádřené v češtině aktivně. Užití aktivní konstrukce je v češtině v této situaci běžnější (srovnej „proč jsi byl postaven na stráž“):

„Дурак! Я тебя спрашиваю, на какой пост ты направлен?“
 Куприн, стр. 16

„Troubo! Ptám se Tě, kde stojíš na stráži?“ Psůtková, s. 17

Za stylisticky podmíněnou volbu ekvivalentu můžeme považovat překlad „Когда вы наносите удар, то не бейте и не рубите предмет, а режьте его, как бы пилите, отдергивайте шашку назад.“ Куприн, стр. 14

„Když zasazujete úder, nesmíte do předmětu bít nebo sekat, ale řezat ho, jako byste táhli pilu, cukněte šavlí k sobě.“ Psůtková, s. 15

Za sloveso „пилить“ je zvoleno spojení „táhnout pilou“ proto, že „řezat“ předchází v blízkém kontextu. Kromě toho „táhněte pilou“ vystihuje pohyb, který vojáci při sekání šavlí nacvičovali.

V textu originálu jsou bohaté řady několikanásobných větných členů. Překladatelka je často zjednodušuje a obměňuje. Tím dochází k posunům slovnědruhovým i větněčlenským (např. překlad adjektiva adverbium, překlad substantiv adjektivy a vedlejšími větami atd.).

Velmi příznačné jsou pro stavbu větných celků v překladu přesuny ve volbě subjektu. Nejvýrazněji se odchylky projevují při překládání různých neosobních a bezpodmětných konstrukcí. Překladatelka dává přednost určitému podmětu, především osobnímu. Tyto věty více zdůrazňují jednající osobu a zní energičtěji, např.:

Но тайная творческая жизнь чуялась в бессонном воздухе. Куприн, стр. 52

V tom bezesném vzduchu ... Romašov tušil tajuplný, tvořivý život. Psůtková, s. 62

... в теле чувствовалась бодрость. Куприн, стр. 53

(Romašov) ... в celém těle cítil svěžest. Psůtková, s. 63.

Známou překladatelskou problematikou je překlad ruských přechodníků a přechodníkových vazeb do češtiny. Překladatelka je beze zbytku vylučuje a volí jiný způsob vyjádření. Ruská přídavná jména slovesná minulé činná je třeba v českém překladu vhodně kompenzovat jiným prostředkem proto, že jejich tvoření je v češtině sice potenciálně možné, ale neužívá se jich. Jde o knižní, velmi řídký prostředek. Tato přídavná jména jsou ponejvíce přeložena vedlejší větou přívlastkovou, např.:

... руку, державшую поводья, что она задрожала. Куприн, стр. 12

... ruku, v níž držel otěže, až se zachvěla. Psůtková, s. 12

Старослужилые, тверже знавшие эту игрушечную казуистику, ... Куприн, с. 7

Ostřílení mazáci, kteří výtečně znali tyhle zálučné kličky,... Psůtková, s. 7

Překladatelka důsledně zachovává zásadu českého aktuálního členění větného, což dává její větě příznačnou českou intonační linii. Mimo uplatnění principu českého pořádku slov na principu aktuálního členění využívá překladatelka změn ve slovosledu i k zřehlednění výpovědi ve složitějších celcích, např.:

Он тяжело дышал, и весь он в эту минуту, с широко раскрытыми злыми глазами, с горбатым носом и с оскаленными зубами, был похож на какую-то хищную, злую и гордую птицу. Куприн, стр. 14

Těžce oddychoval – s široce rozevřenými vzteklyma očima, orlím nosem a vyceněnými zuby se v té chvíli podobal jakémusi pyšnému, rozzuřenému dravci. Psůtková, s. 15

V originálu je souvětí celý dlouhý, časové určení „и весь он в эту минуту“ je značně vzdáleno od slovesa „был похож“. Překladatelka učinila celek slovoslednou změnou přehlednější.

3. Ekvivalence na rovině sdělení

Autor může popsat jednu situaci z různých stránek, pro její popis může vybrat různé prvky této situace a jejich vztahy. Základem variantnosti sdělení jsou extralingvistické faktory (ovšem i na této rovině působí vliv jazyka). Pro jisté situace (přivítání, rozloučení, nápisy, různá upozornění atd.) existují v jazycích i jistá sdělení, jejichž struktura je víceméně přesně stanovena. Variantnost těchto typů sdělení je téměř nulová. Závažnou podmínkou pro stanovení ekvivalentních vztahů v rovině sdělení je reprodukce identické situace.

Pro adekvátní vystižení situace uvádí překladatelka pro českého čtenáře některá doplnění. Ve větě

„Поль де Кокос читаете?“ Куприн, стр. 16

„Louskáte všelijaké románky pana Paula de Cocka, co?“ Psůtková, s. 17

pro pochopení významu uvádí, že jde o spisovatele (nepředpokládá, že ho čtenář zná).

Jasným příkladem vysvětlujícího překladu je věta

„Эфион!“ Куприн, стр. 18

„Zabedněnec!“ Psůtková, s. 18

Českému čtenáři by překlad „Habešan“ nic neřekl. Pro vystižení situace užila překladatelka vysvětlujícího „zabedněnec“.

Někdy je naopak v českém překladu nevyjádřeno to, co by bylo z hlediska vystižení situace redundantní. V následujícím příkladu z kontextu plyne, že důstojník jel na koni:

Офицер, ехавший верхом, натянул поводья, остановился на секунду и обернулся вправо. Куприн, стр. 9

Důstojník přitáhl kobyle uzdu, na vteřinu zastavil a otočil se vpravo. Psůtková, s. 9

Jedním z typů variantnosti sdělení je i výběr výchozího bodu sdělení, který se nemusí v obou jazycích shodovat. Např. v ruském originále je vyjádření z hlediska adresáta, v českém překladu z hlediska mluvčího, např.:

„*Нет, ты отвечай серьезно.*“ Куприн, стр. 11

„*Já přece mluvím naprosto vážně.*“ Psůtková, s. 12

K vystižení téže situace může být v originálu užito kladného (záporného) a v překladu záporného (kladného) vyjádření. V některých případech je volba v překladu záležitostí výběru překladatelky, např.:

„*Кажется, Бек?*“ Куприн, стр. 9

„*Není to Bek?*“ Psůtková, s. 8

Byl by možný překlad i kladnou větou „Je to Bek?“, protože v tomto případě má v češtině kladné i záporné vyjádření též význam. Záporná podoba vyjadřuje poněkud větší nejistotu.

Vztahy ekvivalence tedy mohou vznikat jak mezi sděleními stejného typu, tak mezi sděleními různého typu. Ve všech případech je základní podmínkou v rovině sdělení identita popisované situace.

4. Ekvivalence na rovině situace

K překladu na rovině situace dochází často v uměleckých textech vázaných na kulturní sféru jazyka originálu. Jde o reprodukci situačních a kulturních reálií, jejichž překlad by nemohl v jiné rovině zajistit identitu cíle komunikace v překladu. Překladatel nepřekládá „slovo za slovo“ na základě určitých informací, které nevyplývají přímo z kontextu, ale ze situace, do níž patří také skutečnost, že se text originálu odehrává v určitém prostředí, které zpravidla není ekvivalentní prostředí čtenáře originálu. S námětem románu a s prostředím, v němž se děj odehrává, souvisejí především slova z vojenského prostředí.

Týká se to např. povelů, kdy je čeština vyjádření explicitnější, např.:

„*На плечо!*“ Куприн, стр. 59

„*Na rameno zbraň!*“ Psůtková, s. 70

„*Рота, на плечо! Равнение на середину, шагом марш!*“ Куприн, стр. 141

„*Roto! Na rameno zbraň! Na střed vyrovnat! Pochodem vchod!*“ Psůtková, s. 168

V románě se také vyskytují i výrazy a obraty, charakterizující ruské prostředí, např.:

„*He имею полного права никому отдавать ружье, кроме как получу приказание от самого государя императора!*“ Куприн, стр. 7

„*Nemám právo odevzdat komukoli zbraň, jestliže k tomu neobdržím rozkaz samotného cara!*“ Psůtková, s. 7

V uvedeném příkladu by byl doslovný překlad spojení „государь император“ obtížný, proto překladatelka zvolila obecně známé označení vládce ruského státu.

I následující řešení hodnotíme jako zdařilý ekvivalent:

„*Институтка!*“ Куприн, стр. 15

„*Jste jako slečinka z penzionátu.*“ Psůtková, s. 15

Zde by byl doslovný překlad vyloučen – byl by pro českého čtenáře nerosrozumitelný.

S ruským prostředím souvisí i problematika překladu tradiční lidové frazeologie. Překladatelka někde volí překlad frazeologismem (první příklad), jindy užívá lexikálních prostředků obvyklých – ve srovnatelné situaci – v českém prostředí (ostatní příklady):

„*Семь раз отмерь – один раз отрежь!*“ Куприн, стр. 58

„*Dvakrát měř, jednou řež!*“ Psůtková, s. 68

„*Здесь вам не балаган на Святой неделе.*“ Куприн, стр. 97

„*Tady není žádná pouťová atrakce.*“ Psůtková, s. 114

„*Соснуть,*“ как говорилось в старых добрых романах. Куприн, стр. 39

„*Zchrupnout si,*“ jak se za starých dobrých časů říkávalo. Psůtková, s. 47

„... *Больше народу – веселее ... что за китайские церемонии!*“ Куприн, стр. 120

„... *Čím víc nás bude, tím to bude veselejší, kampak s takovou dvorní etiketou!*“ Psůtková, s. 143

Při překladu názvu měř zachovává Psůtková dobový kolorit, nikoli prostředí ruské. Považujeme to za vhodné, protože je to pro českého čtenáře srozumitelné a signalizuje to zároveň dobové zařazení děje, např.:

„*Лезвие вошло в глину на четверть аршина, и Веткин с трудом вывязил его оттуда.*“ Куприн, стр. 13

Ostří zajelo do hlíny sotva dva coule – Vetkin je s námahou vytáhl. Psůtková, s. 14

Má-li tedy být v překladu dosaženo toho, aby čtenář hodnotil popisovanou situaci stejně, aby u něj vyvolávala pokud možno tytéž asociace, a současně má-li být reprodukována tatáž situace, jsou změny v textu (podmíněné především historicko-sociálním a kulturním faktorem) často nevyhnutelné.

5. Ekvivalence na rovině komunikace

Jde o rovinu, kdy mezi textem originálu a překladu nenacházíme shodu ani na úrovni slov, ani na úrovni syntaktických konstrukcí. Tuto rovinu bychom mohli nazvat rovinou působení na receptora, rovinou realizace autorského záměru. Z tohoto hlediska považujeme překlad Psůtkové za zdařilý, funkčně adekvátní, protože se překladatelka maximálně přiblížila myšlence a záměru autora originálu, tj. páté ekvivalenční rovině.

Základem tohoto porovnávání – porovnávání obsahových rovin ekvivalence – je sémantická analýza. Ukazuje na různé stupně ekvivalence a stanovením roviny, na níž je překlad realizován a rozlišením stupně dosažené ekvivalence při překladu dává i jistá kritéria hodnocení textu překladu.